
СЎЗ САЊАТИ ЖУРНАЛИ
JOURNAL OF WORD ART
ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА

МУНАҚҚИД УСЛУБИ ВА ЖАНРИЙ РАНГ-БАРАНГЛИК

Насима Саидбурхоновна Қодирова

Бухоро давлат университети

Ўзбек адабиёти кафедраси таянч докторанти

nasimasaidzoda@mail.ru

For citation: Nasima Saidburxonovna Kodirova. CRITICAL STYLE AND GENRE DIVERSITY. International Journal of Word Art. 2019, vol. 3, issue 1, pp. 39-49

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2019-3-5>

Келиб тушган сана 22 июнь, 2019

Эълон қилинган сана 30 сентябрь, 2019

АННОТАЦИЯ

Адабиётшуносликда услуб ҳақида фикр юритганда кўпинча ёзувчи услуби назарда тутилди ва кўпчилик тадқиқотларда ёзувчининг индивидуаллиги, услуби ўрганилади. Аммо адабиётшунос олим ёки танқидчининг услуби муаммоси кам тадқиқ этилган масалалардан биридир. Адабиётшунос услубини белгиловчи бир қанча омиллар бўлиб, бу мунаққид мақолаларининг жанри, тили, таҳлил методлари, муаммонинг кўйилиши ва ечилишидаги ўзига хосликни билдиради. Иброҳим Ҳаққулов адабиётшуносликда ўз ўрнига ва ўзига хос услубга эга бўлган мунаққидлардан бири. Мақолада мунаққиднинг обзор-мақола, портрет-мақола ва эсселари таҳлил этилган, бу каби жанрлар тараққиётига қўшган ҳиссаси, бошқа адабиётшуносларга ўхшамаган ўзига хос услуби ҳақида фикр юритилган. Тадқиқотда таҳлил, таққослаш ва биографик методлардан фойдаланилган.

Калит сўзлар: адабиётшунослик, мунаққид услуби, обзор-мақола, портрет-мақола, эссе.

КРИТИЧЕСКИЙ СТИЛЬ И ЖАНРОВОЕ РАЗНООБРАЗИЕ

Насима Саидбурхоновна Қодирова

Бухарский государственный университет

Докторант кафедры узбекской литературы

nasimasaidzoda@mail.ru

В литературе стиль во многом изображается в стиле писателя, и в исследованиях показывает особенность и стиль писателя. Но научный писатель или стиль критика является мало изучаемой проблемой. Существует некоторые стороны, определяющие стиль писателя, такие как критический жанр статьи, язык, методы анализа, определение проблемы и их решения. Иброҳим Ҳаққулов является критиком, который имеет свое определенное место в литературе. В статье критик показывает анализа обзор статьи, статья-портрет и эссе, такие жанры имеет сво развитие в литературе, и определяет свойственность данному критику. В исследование используется анализ, сравнение и биографический метод.

Ключевые слова: литература, критический стиль, обзор-статья, портрет-статья, эссе.

CRITICAL STYLE AND GENRE DIVERSITY

Nasima Saidburxonovna Kodirova

Bukhara State University

Doctoral student of the department of Uzbek literature

nasimasaidzoda@mail.ru

ANNOTATION

Literature involves writer's style and there are many studies which suggest author's personality and style. On the other hand, the problem of the style methodology of literary critic is one of the problems that are rarely studied. There are several points which determine the methodology of literary critic which is the genre of critical articles, language, the method of analysis, the problem solving and its solution.

Ibrahim Hakkulov is one of the critics of literary criticism who has his own point of view and style. The article analyzes review-article, portray-article and essay. The study used analysis, comparison and biographical techniques.

Key words: literature, critic style, review-article, portray-article, essay

Кирини: Ижодкор услуби санъаткорнинг ҳаётни, ҳаёт моҳияти, унинг қаъридаги ҳақиқатни акс эттириши билан боғлиқ бўлса, адабиётшунос услуби бадиий матнни тушуниш, уни тадқиқ ва таҳлил этишдаги индивидуаллик, ўзига хосликни билдиради. Шундай экан, адабиётшунос услубини белгилловчи бир қанча омиллар мавжудлиги кўринади.

Услуб, аввало, олимнинг, табиатидан, бадиий асарни тушуниши ва таҳлил қила олиш даражасидан келиб чиққан ҳолда шаклланади. Шунинг учун услуб ҳар бир адабиётшунос, танқидчининг индивидуаллигини, маҳоратини белгилловчи энг муҳим омилдир. Мунаққид ёки адабиётшунос олим услуби унинг мақола ёки тадқиқотининг тили, жанри, композицияси, воқелик ва бадиий асарлардаги "сир"ларнинг аниқланиши, таҳлил методларидан фойдаланиши, пафоси, ҳаёт билан алоқадорлиги, бадиий диди, асар баҳонасида ҳаёт ва воқелик, инсон ва келажак ҳақидаги мустақил мушоҳадаларнинг баён қилинишидаги[4,26] ўзига хосликдан келиб чиқади. Адабиётшунос олим Иброҳим Ҳаққулов "Хусусий услубга эга бўлиш - бу хусусий бир шахсиятга эга

бўлиш" деб таъкидлайди. Ҳақиқатан ҳам, услубни шахсият деб қабул қилган И.Ҳаққулов мақолалари ва тадқиқотларини ўрганганда унинг бошқа адабиётшуносларга ўхшамаган индивидуал услуби кўзга яққол ташланади.

И.Ҳаққулов ижоди нафақат мавзулар доирасининг кўламдорлиги, балки жанрий таркибининг ранг-баранглиги билан ҳам ўзига хос. Унинг ижодида адабий танқиднинг турли жанрларидаги тадқиқотлар учрайди. Айниқса, олим ижодида обзор мақола, баҳс-мақола, тадқиқот-мақола, адабий портрет, эссе, адабий суҳбат каби жанрлар етакчи ўринни эгаллайди.

Натижалар ва мунозара: "Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугати"да обзор сўзига шундай таъриф берилади: "Адабиётшуносликда у ёки бу халқ, давр ҳақида ёхуд бирор ёзувчи ижоди юзасидан умумий маълумот берувчи материал"[9,218]. Атама сифатида эса "санъат ва адабиёт соҳасида бирор воқеа ёки ҳодиса таҳлиладан иборат кичик мақола" деб эътироф этилади[3,46]. Обзор мақолада маълум бир даврдаги асарлар ёки бир йўналишга мансуб ижодкорлар асарлари умумлаштирилган

ҳолда тадқиқ этилади. Бу жанрда объект бўлган шоир, ёзувчи ижоди (шеър, роман, ҳикоя ва.ҳ.к.) даврнинг етакчи тамойиллари асосида ўрганилиб, чуқур илмий таҳлиллар асосида умумлашма хулосалар келтириб чиқарилиши муҳим ўрин тутаетди. И.Ҳаққулов обзор мақолаларининг аксарияти замонавий ўзбек шеърятита тадқиқига бағишланган бўлиб, уларда чуқур таҳлил, мантикий изчиллик, ҳақиқатни очик-ойдин кўрсатиш, умумлаштириш каби фазилатлар кўзга ташланади.

Мунаққиднинг "Сўз ҳаёт бахш этсин"[8.178] мақоласи илмий-назарий обзор мақола ҳисобланиб, унда XX аср ўзбек шеърятита назар ташланиб давр ижодкорларининг услуби, маҳорати таҳлил этилган. Ҳамид Олимжон, Зулфия шеърларида "тил руҳининг" ҳассослик билан идрок этилиши олим диққатини ўзига тортган бўлса, Шукрулло ижодидаги "эҳтирослантириш" мунаққид эътирофига сазовор бўлади. Э.Воҳидов, А.Орипов шеърларида ҳам сўзларнинг тўғри танланиши ва бир қатор ёш шоирлар У.Азим, Х.Даврон, Ш.Раҳмон, Т.Жўра, Йўлдош Эшбекларнинг ижодида сўзларнинг тўғри ва ўринли қўлланилишидан мамнун бўлган мунаққид адабиётимизда сўзга муносабатнинг барча шоирлар ижодида бир хил эмаслиги, сўз танлашда юзакилик, уларни нотўғри танлаш кабилар ҳам айрим шоирлар ижодида мавжудлигини теран таҳлиллар асосида ёритиб беради.

Масалан, Рамз Бобожоннинг рубойлари таҳлил этилиб, рубойдаги сўзлар нима сабабдан бир-бирига мос келмаслиги асосли таҳлиллар билан исботлаб берилган. Бундан ташқари, Ҳусниддин Шарипов, Н.Нарзуллаев, Сайёр каби шоирларнинг сўз қўллашдаги эътиборсизликлари, сўзларнинг рангсиз, маъноси су

эканлигидан мунаққид сўз қадрига ачинади. Масалан, "Сайёр шеърларидаги "Сен пиёз артганда, Мен кўз ёш бўлдим", "Тоғда ер қазиди, обод қилди тоғни тупроқдан", "Тиклаб қўйди жимжима шийпон, Шипда жимир-жимир қилар сув"...сингари қатор-қатор сартларда сўзлар маъно-мазмунидан маҳрул этилган. Ахир, "обод қилди тоғни тупроқдан" дейиш мумкинми?"[8,186] деган ўринли савол қўйилади.

Мунаққид услубига хос жиҳатлардан бири китобхонга савол билан мурожаат этиш, сўнг унга жавоб бериш, бироқ бу ўринда мунаққид саволга атайин жавоб бермайди. Чунки ҳеч қандай изоҳсиз ҳам тоғнинг тупроқдан обод қилиб бўлмаслиги барчага аён. Мунаққиднинг эътирозига сабаб бўлган ҳолат ҳам, аслида, оддий сўзларни тўғри қўлламаслик, уларнинг маъносига эътибор бермай, сўзбозлик қилиш, сўзларнинг ўз маъносидан маҳрум этилиши.

Мақолада И.Ҳаққуловнинг сўз маъносини чуқур мушоҳада этадиган нуқтадон олимлиги, ўзбек шеърятининг келажаги учун қайгураётганлиги яққол акс этган. У "Ҳақиқий шеър - ўқувчининг юрагида яшайдиган сўз"[8, 187] деб таъкидлайди ва китобхон қалбига кириб бормайдиган, сўз қадрини билмайдиган шоирлар ижодини аёвсиз танқид қилади. Дадиллик ва жасорат билан шеърдаги маъно номуаносибликларини очиб ташлайди. Мақолада илмий-назарий обзор мақолага хос барча хусусиятлар мужассам:

1. Таҳлил этилган асарларга даврнинг етакчи тамойиллари асосида ёндашилган, ўрганилаётган адабий ҳодисага дахлдор (XX аср ўзбек шеърятининг охириги даврлари) адабий далиллар изчил амалий-эстетик мантиқ асосида таҳлил қилинган.

2. Обзор мақолада таҳлил этилган шеърларга бадиият мезонларига мувофиқ баҳо берилган.

3. Таҳлиллар асосида назарий хулосалар умумлаштирилган.

И.Ҳаққуловнинг ушбу мақоласи 1983 йилда ёзилган. Унинг замон шеърляти ҳақидаги фикрлари нечоғлик ўринли эканли бугун ўз тасдиғини топмоқда. Олим эътироф этган шиорлар ижодини бугун ҳам халқимиз севиб ўқимоқда, мунаққид эътирозига сабаб бўлган шоирлар номини эса бугун ҳеч ким деярли танимайди, тилга олмайди. Кўринадики, обзор мақолада кўратилган илмий-назарий муаммолар ўз ечимини топа олган.

Иброҳим Ҳаққул ижодида портрет-мақолалар ҳам салмоқли ўринни эгаллайди. Портрет-мақола маълум бир ёзувчининг ҳаёти ва ижоди, яшаган даври, асарлари ҳақида умумлаштирувчи маълумотлар берувчи, ижодкорнинг ҳаёти ва ижоди тор қамровда ўрганиладиган адабий танқид жанри [3,51]. Ушбу жанр ўзбек адабиётшунослигида уч тараққийёт босқичини босиб ўтган.

1-мумтоз адабиёт даври: бу даврда портрет-мақола жанр сифатида тўла шакланмаган бўлса-да, маноқиб, ҳолот ва тазкиралар таркибида унга хос хусусиятлар кўзга ташланади.

2- XIX аср охирлари ва XX аср бошларида матбуотнинг пайдо бўлиши бу жанр тараққийётини янги босқичга олиб чиқди. Бу даврда портрет-мақола асосан икки хил йўл ва мақсад билан яратилган: а) қисқа бўлса-да, ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот кам бўлган ёзувчи ёки шоир ижоди ва ҳаёти ҳақида ҳар томонлама маълумот бериш; б) ижодкор портретига оид чизгилар яратилиб, кейинчалик адабий портрет яратишга замин ҳозирлаш [3,51].

3-XX асрнинг 20-йилларидан кейинги босқич. Мазкур даврдан бошлаб портрет-мақолалар янгича йўсинда яратила ва ривожлана бошлади. Энди улар, асосан, бирор ижодкор ёки адибнинг юбилеи, вафоти муносабати билан, шунингдек, бирор китоби нашри муносабати билан сўзбоши тарзида, портрет-хотира кўринишларида ёзила бошланди [3,56].

Портрет-мақола шакл ва мазмунига кўра портрет-хотира, портрет-мақтуб каби бир нечта турларга бўлинади. Адабиётшунос олим Иброҳим Ҳаққул ижодини кузатар эканмиз, портрет-мақоланинг шакл ва мазмун жиҳатдан турли кўринишларига дуч келамиз. Улар орасида юбилей муносабати билан ёзилган портрет-хотиралар етакчилик қилади. Айниқса, олимнинг "Абдуқодир Ҳайитметовнинг ўзбек адабиётшунослигидаги мавқеи", "Маърифат дарғаси", "Толмас тадқиқотчи ва нуктадон олим" каби портрет-мақолалари ўзининг салмоқли мазмуни ва ифода усулининг ўзига хослиги билан алоҳида аҳамиятга эга.

"Абдуқодир Ҳайитметовнинг ўзбек адабиётшунослигидаги мавқеи" портрет-хотира бўлиб, унда олим ҳаёти ва ижодига доир маълумотлар жонли хотиралар асосида образли ва таъсирли баён этилган. Мунаққид мақолани ўзига хос тугун билан бошлайди: "Кўҳна тарихнинг деярли ҳамма даврларида, хоссатан, совет давлати ҳукм юритган замонларда илм ва ижод йўли билан юқори бир мавқе, баландроқ мартабага эришиш ёки катта унвон, олий мукофотларга даъвогарлик қилмоқ учун бирор гуруҳами, тўдагами, албатта, мансуб бўлиш, хушомад, ялтоқлик, риё ва мадҳиягўйликнинг ёзилмаган қонун-қоидаларига моҳирлик билан амал қилиш шарт ҳисобланган" [7,214]. Олим

кулфат ва тубанлик деб баҳолаган бундай ҳолат бевосита китобхонни сергаклантиради, гап нимадалигига қизиқтириб, олим ҳаёти ва ижоди билан бу жумланинг қандай алоқаси борлигини тезроқ билишга ундайди. Шунингдек, Абдуқодир Ҳайитметов ижод этган даврда адабиёт турли сиёсий таъсирлар исканжасида бўлганлигига ишора этади. Мақоланинг кириш қисмида А.Ҳайитметовнинг заҳматкаш олимлиги, зукколик ва фидойилик тимсолига айланганлигининг таъкидланиши бежизга эмас, мунаққид ўқувчида олимга нисбатан симпатия уйғотишни ва унинг таржимаи ҳолига қизиқтиришни кўзлаган.

Танқидчи А.Ҳайитметовнинг олимлик қиёфасини унинг илмий фаолияти, асарлари ҳақидаги маълумотлар орқали, инсонийлик фазилатларини эса у билан боғлиқ хотиралар асосида очиб беради. Айниқса, И.Ҳаққуловнинг диссертация ҳимояси билан боғлиқ хотира, унда Абдуқодир Ҳайитметовнинг иштироки воқеасида олимнинг ички олами, тўғрилиги ва ҳалоллиги аниқ акс этган. Шунингдек, мақолада А.Ҳайитметовнинг илмий тажрибаси, олимлиги баробарида донишмандлиги билан боғлиқ хотиралар ҳам келтирилганки, улар орқали олим қиёфаси ва унга мунаққиднинг муносабати ҳам янада яққол намоён бўлган.

Мақола олимнинг навоийшунос-ликдаги хизматлари алоҳида эътироф этилганлиги, унинг ўзбек адабиётшунослигида тутган ўрнига аниқ далиллар асосида баҳо берилиши, олим таржимаи ҳолининг қисқа бўлса-да изчил ёритилиши, олим шахсияти ва ижодидаги етакчи, ўзига хос фазилатларнинг очиб берилганлиги, унинг олим ва инсон сифатидаги ёрқин

қиёфаси яратилганлиги ҳамда умумлаштирувчи хулосалар берилганлиги билан аҳамиятлидир.

И.Ҳаққуловнинг етук адабиётшунос олим Наим Каримовга бағишланган "Толмас тадқиқотчи ва нуктадон олим" сарлавҳали портрет-мақоласида олимнинг маънавий қиёфаси ва ижодидаги етакчи хусусиятларга асосий эътибор қаратилган. Мақола юбилей муносабати билан ёзилган бўлиб, мунаққид олимнинг таржимаи ҳолидан кўра олимлик фаолияти, ички дунёсини ёритишни мақсад қилган. Олим фаолияти у ижод қилган даврнинг мураккаб манзаралари контекстида ёритилган. ҳар қандай вазиятларда ҳам олим бошқа сафдошларидан фарқли равишда сиёсий мослаштиришга берилмагани алоҳида қайд этилган. Шунингдек, Н.Каримовнинг услубига хос жиҳатлар, таҳлил ва талқиндаги янгиликлари хусусида сўз юритилган. Жумладан, ойбекшуносликдаги фаолиятига тўхталар экан, унинг бошқа ойбекшунослардан фарқини алоҳида таъкидлайди: "Олим кўп ўринларда Ойбек шахсидан ижодиётининг турли ҳақиқат ва моҳият манзараларини акс эттирадиган кўзгу сифатида фойдаланади"[7,235] дея таҳлилда биографик методни самарали қўллашда Н.Каримовга тенглаша оладиган олимларнинг озлигини таъкидласа, Шайхзода ижоди тадқиқида "адибнинг зоҳирий мавжудликларга эътиборни қаратиб, ботиний ҳақиқат ва ҳолатларни очишдаги моҳирлиги"[7,242], Чўлпон, Миртемир ҳақидаги эсселаридаги "таассуротни завқ заминидан жонлангириш, кечинма, тахайюл кучи билан образли ифода, рангин илмий манзаралар яратиш" каби ўзига хос жиҳатларни ҳам теран мушоҳада этади. Мунаққид Наим

Каримов ижоди, унинг ўзига хос жиҳатларини очиш баробарида чин олимлик, илмга садоқат, маърифат ҳақидаги теран фалсафий мушоҳадаларни китобхонга тақдим этади. Олим ифода усулининг эркинлиги ҳам диққатга сазовор, портрет яратишда, унга таъриф беришда, асарлари таҳлилида фикрларни ойдинлаштириш учун шеърый матнлардан ҳам фойдаланади.

Хулоса қилиб айтганда, И.Ҳаққул портрет яратишда у қайси ижодкорга бағишланмасин, далилларни қуруқ қайд этмайди, образли ифодалар, жонли хотиралар орқали содда услубда баён қилади. Шунингдек, барча портрет-мақолаларида қаҳрамони характери, ички оламини мунаққид ўз кўзи билан кўрган, иштирок этган ё бевосита ўзи билан боғлиқ бўлган ҳаётий лавҳалар асосида очиб берадики, бу китобхоннинг танқидчи фикрларига ишончини янада орттиради. Мунаққид ким ҳақида ёзмасин, унинг адабиётдаги ўрни, ўзига хос услуби, шахсиятига доир энг муҳим, ҳар бир инсонга ўрнак бўладиган жиҳатларга асосий эътиборини қаратади ва портрети яратилаётган ижодкор ҳақида янги, қизиқарли воқеий маълумотларни ўқувчига раво услубда ҳавола этади.

Адабий танқидда кенг қўламчилиги, илмийлик ва бадиийликнинг омухталиги, муаллиф "мен"ининг, образли тафаккурнинг етакчилиги билан эссе жанри кўпчиликнинг диққатига сазовор. Бу жанрнинг мунаққид эркин фикр юритиши, турли қолипларга бўйсунмаслик, тахайюлга эрк бериш каби қатор хусусиятлари борки, мунаққидлар тез-тез бу жанрга мурожаат этадилар.

Эсселар фалсафий, публицистик, адабий-танқидий, тарихий-биографик,

соф беллетеристик характерда бўлиши мумкин. Адабий эсселар кўпинча ҳаёт ҳодисаларига оид ижтимоий-руҳий кузатишлар мағзини чақишга йўналтирилган бўлади. Адабий-танқидий йўналишдаги эсселарда эса ижодкор ҳаёти, руҳияти, асарлари билан алоқадор жараёнлар ёритилади[5,375].

Ўзбек адабий танқидида ҳам эссе жанрининг жуда кўплаб намуналари, хилма-хил турларини кўриш мумкин. Хусусан, Наим Каримов, Ш.Холмирзаев, Озод Шарафиддинов, Иброҳим Ғафуровларнинг эсселари кўпчиликка таниш ва адабиётимиздан мустаҳкам ўрин эгаллаган. Эсседа шахсий мулоҳаза муаллиф бадиий ҳофизасининг қуввати, савия сажияси ва доираси, ҳаётий тажрибаси, ҳикматгўйлик маҳорати, тафаккур қобилияти[3,147] аниқ акс этади. Шу сабаб адабиётимизда бу жанр намуналари жуда кўп бўлса-да, улар асло бир-бирини такрорламайди.

Адабиётшунос олим, мунаққид И.Ҳаққул ижодида ҳам эссе жанрининг бир неча намуналари бўлиб, уларнинг аксарияти адабий-танқидий эсселар сирасига киради. Ўзбек адабиёти вакилларига бағишланган "Аҳмад калла", "Абдулла Қаҳҳор жасорати", "Илм шукуҳи", жаҳон адабиёти классикарига бағишланган "Буюк қалб муҳаббати", "Ҳаёт санъаткори" каби эсселари мунаққид қалби акс этган ижод намуналаридир.

Мунаққиднинг "Аҳмад калла" деб номланган, Аҳмад Донишга бағишланган эссеси кенг қамровли бўлиб, унда улуг ижодкорнинг фахрли ва машаққатли умр йўли турли манбаларга асосланган ҳолда образли ёритиб берилган. Мунаққид китобхон кўз ўнгига нафақат А.Дониш

қиёфасини, балки у яшаган даврнинг мураккаб ва таҳликали манзарасини ҳам жонли гавдалантира олган. Мақола аввалида И.Ҳаққул А.Донишнинг адабиётдаги ўрни, унинг характери, тўғрилиги ҳақида қисқагина умумий тушунча беради. Ва у ҳақида айтилган ҳар бир фикр эссенинг кейинги қисмларида А.Дониш ҳаёт йўли контекстида бирма-бир ўқувчига очиб, кучли эҳтирос билан тасвирлаб берилади. Эсседа мунаққиднинг Аҳмад Донишга муҳаббати яққол акс этган ва эссени ўқиш жараёнида бу муҳаббат китобхонга ҳам юқтирилади.

Эссе Аҳмад Донишга бағишланган, яъни бош қаҳрамон у бўлса-да, эссе қисмларини боғловчи, ҳаракатга келтирувчи етакчи қаҳрамон И.Ҳаққулнинг ўзидир. Мунаққид Дониш билан танишган йилларини эслар экан, хотираларини жонлантириб, талабалик йиллари, Бухоро сафарлари, устозлари, болалиги ўтган Шофиркон тумани, одамларини ёдга олади. Бу воқеалар мантиқий изчиллик ва юксак бадиийлик воситасида Аҳмад Дониш билан боғлиқ масалаларга улаиб кетадики ўқувчи эссени ўқиш жараёнида асло зерикмайди. Гўзал ташбеҳлар, халқона баён китобхонни ўзига жалб этади. Масалан мунаққид поездда кетар экан, қалб тўлқинларини шундай тасвирлайди: "Шиддат-ла чопаетган поездда кетиш хотира оглиг тупорга миниб ёшликка саёҳат қилишга ҳам ўхшайди. Қизиғи шундаки, қачонлардир бўлиб ўтган ва кўпдан буён эсланмаган воқеа-ҳодисалар дафъатан жонланиб, гўё қаршингиздан чиқиб келаверади: бири қувонтиради, бири ўйлатади, яна бири... Соғинч қўмсашга, қўмсаш армонга йўл берганда эса барибир хўрсиниблар кетасиз..."[6, 208].

Аҳмад донишнинг оиласи, унинг

қандай қилиб Бухорога келиб қолгани, таълим-тарбияси, меҳнат фаолияти, асарларига доир маълумотлар Донишнинг ўз асарлари, Садриддин Айний, Садри Зиёларнинг маълумотлари асосида бадиий қайта жонлантирилган. Мунаққид Аҳмад Донишнинг ички ва ташқи қиёфасини яратар экан, манбаларда қайд этилган маълумотларни синчиклаб ўргангани сезилиб туради. Дониш хуснияти чиройли бўлгани сабаб котиблик қилгани, котиблик жараёнида Бедилга ошно бўлиши, унинг асарлари таъсирида характерининг шаклланиб боришини жуда ишонarli тасвирлайди. Шунингдек, Дониш ҳаёт концепциясини бутунлай ўзгартириб юборган, бир қариндошининг вафот этиши билан боғлиқ воқеани келтиради, бу воқеа китобхон руҳиятига ҳам таъсир этмай қолмайди. "...у биринчи марта одам умрининг мазмуни, ўткинчилиги борасида жиддий бош қотиради. Шу кундан эътиборан у бақосиз нарсалар, жумладан бойлик тўплаш, ҳузур-ҳаловатда яшаш майлини дилидан чиқариб ташлайди."[6,213]. Айтиш мумкинки, мунаққид турли илмий фактлар ва ҳаётий воқеаларни бадиий қайта ишлаб, А.Дониш ҳаётининг жонли тарихини ярата олган. Бу жиҳатдан олим эсселарида Наим Каримов эсселарига хос хусусият намоён бўлади.

Эркин фикр-мулоҳаза юритиш тамойилига эга бўла туриб, мустақил сюжет йўналиши, қурилиши ва қаҳрамонга эга ички конструкциялар асосида таркиб топиш - эссега хос етакчи фазилатлардан биридир[5,375]. "Аҳмад калла"да бу хусусиятни ҳам кузатиш мумкин. Эссе таркибида бир нечта мустақил сюжет йўналиши мавжуд ва улар ўзларининг қаҳрамонларига эга бўлиб ўз навбатида

А.Дониш ҳаёти билан боғланиб кетади. Хусусан, шоир Воқиф ва С.Айний билан боғлиқ сюжет йўналишлари ўқувчида катта таассурот уйғотади.

Мунаққиднинг ушбу эссесида Аҳмад Донишнинг нафақат адабиёт борасидаги фаолияти, балки бошқа янги қирралари ҳам очиб берилган. Жумладан, эсседа А.Дониш қиёфаси куйидагича намоён бўлади:

- ўткир зехн ва қобилиятли котиб,
- халқ учун қайтурадиган адолатпарвар ва зукко сиёсатчи,
- тўғрилиқни ўзига шиор қилган халқ ҳимоячиси,
- истеъдодли мунажжим,
- иқтидорли наққош ва рассом,
- жонқуяр устоз.

Эссенинг ўзига хос жиҳатларидан бири, унинг кенг кўламлиги. Ўқувчи уни ўқиш жараёнида А.Дониш билан танишибгина қолмай, унинг ижодини ўрганган олимлар, шоир яшаган даврнинг сиёсий аҳволи, илм аҳлига муносабат ҳақида ҳам маълумотларга эга бўлади. Эссе кўтаринки оптимистик руҳ ва даъват билан яқунланганки, бу китобхонда фахр ва ифтихор туйғусини шакллантириб, аждодаларга муносиб бўлишга ундайди. Эсседа И.Ҳаққулнинг қалб кечинмалари яққол намоён бўлган. Аҳмад Дониш каби ватандоши билан фахрланиш ҳисси унинг образини пафос билан ёритиш, Донишнинг ҳаёт тўсиқларини матонат билан енгиб ўтиши, намунали ва шарафли ҳаёти баёнида аксланган бўлса, муаллиф ўзини қийнаган дардларни ҳам эсседа қайд этган. Жумладан, А.Дониш қабрининг қаерда эканлигини билмаслик, ёки шундай улуг шахс ҳақида янги давр талаб ва эҳтиёжини ифодалайдиган бирорта махсус тадқиқотнинг йўқлидан олим изтироб чекади.

Иброҳим Ҳаққуловнинг "Абдулла

Қаҳҳор жасорати" деб номланган эссеси ҳам ўзига хос хусусиятлари, хусусан, юқори пафоси, илмий ва бадиий услубнинг синкретиклиги, мақола орқали мунаққид А.Қаҳҳор ҳақида янги фикрлар айта олганлиги, ижодининг янгича қарашларда таҳлил этилганлиги билан аҳамиятли. Ушбу эссе муносабати билан Ўзбекистон Қаҳрамони Озод Шарафиддиновнинг танқидчига очиқ хат йўллагани ҳам бежиз эмас, ҳақиқатан, бу эсседа И.Ҳаққуловнинг "адабиётшунос олим сифатидаги ҳамма фазилатлари муҳайё"[11.5]. Эссенинг кенг қамровлилиги: ўзбек адабиётининг ўтмиши ва бугуни, келажаги ҳақидаги жиддий фикрлар О.Шарафиддинов эътирофига сазовор бўлган.

Эссе бошланмаси ўзига хос бўлиб, китобхон диққатини тезда ўзига тортади: "Гапнинг индаллосини айтсак, адабиётимизнинг мустақилликдан кейинги қиёфасини мен бошқача тасаввур қилганман"[6,242]. Бир қарашда норозилик кайфияти ва сирли тугунни ифодалаган бу жумла секин-аста очилиб, норозилик оптимизмга ўзгариб боради ва эссе кўтаринки руҳда тугалланадики, бу кўтаринкилик китобхон руҳига ҳам сингади. Мунаққид ўқувчига Абдулла Қаҳҳорни ҳаёти давомида ҳақиқатга интилган, адабиётни реал ҳаётга янада яқинлаштирган реалист ёзувчи сифатида таништиради: "Ёзувчи асарларида ибратли образ ва қаҳрамон бор, лекин идеал образ ҳам, қаҳрамон ҳам йўқ. Бу санъаткорнинг том маънодаги реалист ижодкорлиги ва ҳақпарастлиги ҳам, йўқни бор демагани, сохта ва сўхтаси совуқ китобий қаҳрамонларни бино қилиб сиёсат "тегирмони"га сув қуймагани, китобхонни алдамаганида яққол намоён бўлади"[6, 249]. Мунаққиднинг

ушбу фикрлари теран таҳлиллар давомида ўз тасдиғини топган, асарларнинг янгича қирралари очиб берилган. Айниқса, "Сароб" романининг таҳлили диққатга сазовор. Мунаққид асар қаҳрамонларини давр нуқтаи назаридан адолат ва ҳолислик билан ёндашиб таҳлил этади, Саидий, Муниҳон, Муродхўжа домла образлари ёритилиб, уларни қорамаслик, аксинча, тушунишга ҳаракат қилиш лозимлигини таъкидлайди. Таҳлиллар асосида танқидчи "Тақдир драмасини ҳаққоний ёритиш ва мураккаб қисматли шахс фожеасини ҳолис тасвирлашда, менимча, адабиётимизда "Сароб" билан беллашадиган асар йўқ"[6,264] дея, хулосага келади. Эссени ўқир экан, мунаққиднинг асар қаҳрамонлари ҳаётини барбод қилган замон ҳақидаги мушоҳадалари беихтиёр китобхонни ўйлантиради.

Мунаққид Абдулла Қаҳҳор портретини яратишда кўплаб ёзувчи, олимларнинг хотиралари ва фикрларидан фойдаланган. А.Орипов, О.Шарафиддинов, Жамол Камол, Константин Симонов, Саид Аҳмад, Тоҳир Малик, Ш.Холмирзаев кабилар шулар жумласидандир.

Адабий танқидчилигимиздаги эсселарнинг аксарияти ўзбек адаблари ёки олимларига бағишланган. Эссе "қалбдаги ҳис туйғулар жўшганда, фикр пишиб етилганда бир туртки туфайли қоғозга "сочилади"[5,374]. Иброҳим Ҳаққуловнинг буюк рус адиби ҳақида ёзилган "Ҳаёт санъаткори" эссеси айнан шу "туртки" сабабли дунёга келган. Мунаққиднинг қалб тугёнлари, Чеховга муҳаббати, унинг асарларидан таъсирланиш, у чеккан азоблардан оғриниш кабилар эссенинг ҳар бир саҳифасида ёлқинланган.

Эссега танланган эпиграф ҳам мақолани ўқимасданоқ китобхонни мушоҳадага чорлайди: "Қани эди, барча одамларнинг гам-ғуссаси меники бўлсайди..." Эссени ўқиш жараёнида бу жумла бекорга келтирилмагани, қаҳрамон характерини яратишда "ўқ илди, барча фактларни бирлаштирувчи, умумлаштирувчи негиз"(Б.Назаров) бўлганлиги, бу сўзлар Чеховнинг қалб нолалари эканлиги аёнлашади. Мунаққид Чехов асарларини таҳлил этар экан, аввало, уларни бирлаштириб турувчи нуқталарга эътибор қаратади. Бу ҳаётга қалб кўзи билан қараш, асл моҳиятга етиш, ҳаёт қанчалик мураккаб бўлмасин, етук шахс орзусини бой бермаслик. Ушбу гоёлардан танқидчи ҳикояларни таҳлил этишда очкич сифатида фойдаланади. Кўпчилик мунаққидлар биографик метод асосида мавзуга ёндашадилар (М: Н.Каримов эсселари). И.Ҳаққулов услубининг ўзига хос жиҳатларидан бири шуки, у объекти бўлган асар таҳлиллари жараёнида адиб ижодий лабораториясига кириб боради, бадиий матннинг таҳлилидан эссе қаҳрамонининг яъни Чеховнинг ички олами очилиб, унинг портрети яратилади.

Эсседа мунаққид Чеховнинг "Ҳасрат" ҳикоясини ўзгача услубда таҳлил этади. Дастлаб асарни ўзининг илк бор ўқиган кезларини хотирлайди. Қаҳрамон тақдирга ачингани, инсоннинг ночор аҳволи мунаққидни ўйлантиради ва асар қаҳрамонининг шу аҳволга тушиши сабабларини қидиради: "Иона - ношуд, нотавон, ташландиқ. Иона - бадбахт, кулфатзода... Буларнинг бариси тўғри, лекин ичдаги унинг одамлик жаҳари қани? Одам сифатида у суянадиган маъни қаёқда? Извошчида булар йўқ.

Балки олдиндан бўлмагани боис у шу ҳолга тушгандир"[8,110]. Шу ўринда олим Чеховни қийнаган дардни, уни қалам ушлашга мажбур этган ҳақиқатларни ўқувчига ошкор этади. Китобхон маънавий қашшоқликнинг оқибатларидан сесканиб кетади. Эсседа адибнинг бир нечта ҳикоялари таҳлил этилган. Таҳлиллардан асосий мақсад - китобхон диққатини маънавий юксалиш, ўзликни англашга қаратиш. Бироқ бу қуруқ панд-насиҳат тарзида бўлмай, теран таҳлиллар асосида танлов китобхоннинг ўзига ҳавола этилади.

И. Ҳаққулов Чехов портретини яратиш жараёнида бир ўринда қадимги "Футувватнома"лардаги жавонмардлик маслағи ғоялари билан мавзуни боғлайди. Адиб фазилатларини шарқ халқлари идеаллари билан қиёслайди, қиёслардан аён бўладики, Чехов ботинида уларнинг аксарияти мужассам. Ушбу таққослашдан мақсад: адибни китобхонга янада яқинлаштириш, у ёритган мавзулар, муаммоларнинг бизга ҳам бегона эмаслиги ҳақида мушоҳадага чорлаш.

Юқорида кўриб ўтилган эсселар бир-бирини такрорламайди, услуби, жилоси, ранги ўзгача. Шундай бўлса-да, уларни бирлаштирувчи нуқталар бор. Бу мунаққид қаҳрамонларининг ҳаёт концепцияси, ҳақгўйлиги, тўғрилиги, чуқур тафаккури. Бу қаҳрамон танлашда ҳам танқидчининг ўзига хослигини кўрсатади. Мунаққид эсселари шунчаки адиб ё ижодкорни китобхонга танитиш учун ёзилмаган. Олим ўқувчи диққатини қаратмоқчи бўлган нарса уларнинг ибратли ҳаёти, ундан ўрнак олиш. Иброҳим Ҳаққулов қаҳрамонларининг ички оламини таҳлил этар экан, уларга инсонийлик, юксак ҳилқат эканлиги жиҳатидан баҳо беради. Шу сабаб уларга фарблик ёки шарқликка ажратиб,

алоҳида мезонлар асосида ёндашмайди. Масалан, Шекспирга бағишланган эсседа ҳадисларга, дарвешлик маслағи хусусидаги қарашларга, Ибн Арабий, Яссавий ғоялари таҳлилига ёки Аҳмад Дониш ҳақидаги эсседа Чершевский билан боғлиқ ҳикояга, фарб олимлари фикрларига дуч келамиз. Мунаққиднинг ҳар бир фикри асосли ва ишонarli баён этилганки, ўқувчида ҳеч қандай эътироз туғдирмайди.

Ҳар бир эссега мавзуни қамраб оладиган эпиграфлар танлаш ҳам мунаққид ижодига хос хусусиятлардан биридир. Иброҳим Ҳаққулов эсселари ўзининг жонли ва бадиийлиги, мушоҳадаларнинг теранлиги, танланган қаҳрамонларнинг ҳаёти ва фаолияти, ижоди бугунги кун учун ҳам долзарблиги билан аҳамиятлидир. Мунаққид ким ҳақида ёзмасин, у ҳақида янги гап айта олган. Эссе қаҳрамонларини идеаллаштиришдан чекиниб, уларни борича кўрсатишга, китобхонга яқинлаштиришга интилган. Танқидчи эсселари умумлашма мазмунга эга бўлиб, унда айтилган фикр-мулоҳазалар нафақат қаҳрамонга нисбатан, балки барча китобхонларга қарата айтилган ҳаётий мушоҳадалардир.

Адабиётшунос олимнинг услуби ҳақида фикр юритганда, энг аввало, унинг бадиий асарни теран англаб, мазмун-моҳиятини ўқувчига етказишдаги ўзига хослиги кўз олдимизда яққол намоён бўлади. Айниқса, унинг адабий танқид жанрларини ривожлантиришдаги хизматларини алоҳида таъкиллаш зарур.

И.Ҳаққул портрет-мақолаларини ўқиш орқали ўқувчи ҳам, мутахассис ҳам ижодкорнинг ҳаётига доир маълумотларни, уларга берилган баҳо, асарга баҳо бериш тамойиллари ҳақида етарлича маълумотга эга бўлади.

Олимнинг юқорида сўз юритганимиз сунъийликка ён бермаслик каби мақола ва эсселарида А.Қаҳҳордаги сўз хусусиятлар сезилса-да, бадий асарни табиатини тушуниш, талабчанлик, чуқур ва агрофлича таҳлил қилишнинг А.Қодирий мақолаларидаги сингари янгича усуллари ва тамойиллари намоён жасурлик, Н.Каримов ижодидаги каби бўлганини кўраимиз.

Адабиётлар рўйхати:

1. Some characteristic features, skills and style of the literary critic. N.Qodirova. Web of Scholar. International academy journal. <https://ws-conference.com/webofscholar> . 2(20), Vol.5, February 2018. Poland. 33-37 p.
2. Алтынбаева Г.М. Литературная критика А.И.Солженицына: проблемы, жанри, стиль, образ автора. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук.Саратов-2007/cheloveknauka.com
3. Ахмедова Ш.Ўзбек адабий танқидчилиги жанрлари. Тошкент.2008
4. Ахмедова Ш., Қаҳрамонов Қ. Чин олимлик саодати. Тошкент-2015
5. Назаров Б., Расулов А., Ахмедова Ш., Қаҳрамонов Қ.Ўзбек адабий танқиди тарихи.Тошкент-2012
6. Ҳаққул И. Тақдир ва тафаккур.Тошкент-2007
7. Ҳаққул И. Талант - жасорат жавҳари.Тошкент-2018
8. Ҳаққул И. Ҳаёт, адабиёт ва абадиёт.Тошкент-2019
9. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугати. Тошкент-1979.
10. Ўтаев Ў. Танқид ва услуб.Тошкент-1979.
11. Моҳиятга муҳаббат. Тўплам.Тошкент-2019.